

**ALXAN
BAYRAMOĞLU**

**AZƏRBAYCAN
JURNALİSTİKA
MƏKTƏBLƏRİ**

BAKI
“Avrasiya-Press”
2014

*Azərbaycan Mətbuat Şurasının və Beynəlxalq Avrasiya
Mətbuat Fondunun birgə nəşri*

Redaktoru və
ön sözün müəllifi:

Q 612
B 33

Əflatun Amaşov
*Azərbaycan Mətbuat
Şurasının sədri,
Əməkdar Jurnalist*

261986

Rəyçi:

Aygün Əzimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Alxan Bayramoğlu. Azərbaycan jurnalistika məktəbləri.
Bakı, "Avrasiya Press", 2014, 160 səh.

Azərbaycan mətbuatı və jurnalistikası zəngin tarixə və rəngin məzmununa malikdir. Onun inkişafında çoxçalarlıq özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, milli jurnalistikada bir neçə məktəb və yaradıcılıq istiqaməti mövcuddur. Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayram oğlu Məmmədovun bu kitabında milli jurnalistikada özünü göstərən ayrı-ayrı yaradıcılıq məktəblərinin xüsusiyyətləri haqda ətraflı məlumat verilir. Onun bütün fəsilləri mətbuatda oxuculara məqalələr şəkilində çatdırılmışdır.

Kitab humanitar sahə mütəxəssisləri – jurnalistlər, filoloqlar, tarixçilər və həmin ixtisaslar üzrə magistrələr, doktorantlar üçün faydalıdır.

ISBN 978-9952-8142-5-5

© "Avrasiya Press", 2014

Milli Jurnalistika məktəblərimiz haqqında

Əsası 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin nəşrə başlaması ilə qoyulmuş Azərbaycan milli mətbuatı məfkurə qaynağı rolunu oynaması ilə yadda qalıb. XIX əsrin sonu, XX əsrin başlanğıcında çar Rusiyasının ictimai-siyasi həyatında baş verən proseslərə diqqət yetirərkən bu rolun xalqımız üçün son dərəcə tələyüklü olduğu aşkar görünməkdədir. Əsrin əvvəllərində istər Rusiya daxilində, istərsə də o dövrün beynəlxalq siyasət müstəvisində yaşananlar az qala hər günün nəhəng imperiyanın süqutunu yaxınlaşdırdığını söyləmək üçün əsaslar verirdi. Azərbaycan jurnalistikası məhz belə bir mürəkkəb tarixi şəraitdə özünü dövlətçilik ənənələrini itirmiş xalqın mənafeələrini qabardan, ideya baxışlar sistemini ortaya qoyan mənbə kimi təsdiqlədi. “Əkinçi”nin məişət zəminində üzə çıxardıqları məsələlər imperiya əsarəti nəticəsində unudulmuş şüur və adətlərə qayıdış oldusa, ondan sonrakı mətbu orqanların ideya platformasındakı monolitlik cəmiyyəti müstəqillik amallarına kökləyən böyük sıçrayış effekti yaratdı.

Bəli, “Əkinçi”nin fəaliyyətə başlamasından Azərbaycanın itirilmiş dövlətçilik ənənələrinin bərpasına – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasınadək olan müddət cəmi 43 il çəkdi. Mövcud qısa zaman kəsiyində insanları dövrün möv-hümatçılığından qurtarmaqdan tutmuş onlara milli şüurun, müstəqil dövlətçilik ruhunun aşılmasınadək bir çox vəzifələr reallaşdırılmalıydı. Nəzərə alaq ki, istər Birinci Dünya Mühəribəsindən öncə, istərsə də onun başa çatması fonundakı proseslər çar Rusiyasının iflasını nə qədər labüdləşdirsə də, bu amil heç də bütün əsarət altındakı xalqlara hüriyyət vəd etmirdi. Həmin dövrdə özünün yaradıcılıq dünyasını, həmçi-

nin xalqı formalaşdıraraq böyük siyasi kataklizmalara hazırlamaq missiyasını üzərinə götürən məhz jurnalistika oldu. Mürəkkəb tarixi şəraitdə inkişaf yoluna qədəm qoymasına baxmayaraq, zamanın sərt sınaqlarına qarşı ortaya qoyulan immunitet jurnalistikamızın bir mütəşəkkil struktur kimi işləkliliyini təmin etdi. Təbii ki, burada dövrün görkəmli şəxsiyyətlərinin əməyini qeyd etmək lazımdır. Həsən bəy Zərdabi, Səid Ünsizadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Cəlil Məmmədquluzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə və adlarını çəkmədiyim digər fikir dühalarının hər biri ayrılıqda bir məxəz idi və dövlət müstəqilliyinə aparan yolun nuru əslində onların yaradıcılıq aləminin zənginliyindən, təfəkkürlərinin sanbalından qaynaqlanırdı. Bəli, bu adamlar çiyinlərini olduqca ağır yükün altına verərək azərbaycanlı adını daşıyan şəxsini dünyaya, ətrafda baş verənlərə fundamental baxışını, prinsipiallığını ortaya qoyacaq qədər fədakar oldular. Onların yorulmaq bilməyən fəaliyyəti nəticəsində formalaşmış jurnalistika məktəbi özündə əqidə saflığını, Vətən təəssübkeşliyini, yurd yanğısını cəmləşdirməklə nəinki XX əsrin əvvəllərindən AXC-nin qurulmasınadək olan dövrə işıq saldı, həmçinin 1920-ci ildən sonrakı sovet işğalı mərhələsində jurnalistikanın ictimai həyatın avangard qüvvəsi kimi özünü təsdiqləməsində həlledici rol oynadı. XX əsrin sonlarına doğru milli istiqlal hərəkatının genişləndiyi bir dövrdə məhz Azərbaycan ictimai fikrini formalaşdıran da həmin məktəbin müdavimləri idilər.

Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlunun Azərbaycan Mətbuat Şurasının və Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondunun birgə layihəsi kimi ərsəyə gəlmiş “Azərbaycan jurnalistika məktəbləri” kitabı müəllifin bu kimi məsələlərə sistemli baxışının, ümumən çoxillik elmi axtarışlarının məhsuldar nəticəsidir. Kitabın əhəmiyyətini vurğulayan ən mühüm amil isə jurnalistikamızın indiyədək keçdiyi yola

məhz məktəb prizmasından dəyər verilməsidir. Belə bir dəyərləndirmə heç şübhəsiz tarixi keçmişimizi yaradan insanların ruhuna böyük ehtiramdır.

“Azərbaycan jurnalistika məktəbləri” kitabı jurnalistikamızın fundamental ictimai-mədəni hərəkət kimi təqdimatı baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir və nəşrin unikallığını təsdiqləyən növbəti cəhət də budur. Şübhəsiz, hər məktəbin hadisə və proseslərə yanaşmasının məğzində duran Azərbaycan amilidir, azərbaycançılıq və türkçülükdür. Ancaq ümumən inkişafı təsəvvürə gətirən yola fərqli baxışların olması təbiidir və düşüncə zənginliyinin doğurduğu bu fərqlilik demokratik ruhlu olmaqla inkişafın da əsas seqmenti rolunda çıxış edir. Bu mənada oxucuya məsələn, XX əsrin əvvəllərindəki “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat”, həmçinin pedaqoji və digər jurnalistika məktəblərini bir-birindən fərqləndirən cəhətlərin çatdırılması son dərəcə maraqlıdır. İlk nümunə olan “Əkinçi” məktəbinin məramını təşkil edən ideyanın “İrşad” və “Tərəqqi” qəzetlərinin timsalında istiqlalə aparan yoldakı uğuru şərtləndirməsinin incəliklərini duymaq da həmçinin. Kitabı vərəqlədikcə belə nümunələri sıralamaq mümkündür. Buna görə də hesab edirəm ki, professor A. Bayramoğlu “Azərbaycan jurnalistika məktəbləri” əsəri ilə milli jurnalistikamızın mühüm tarixi proseslərdəki əlahiddə fikir mənbəyi rolunda çıxış etməsi reallığını elmi faktlarla sistemləşdirib, mətbuatşünaslıq elminə özünəməxsus çalarlar gətirib.

Azərbaycan jurnalistikasının keçdiyi şərəfli yol tarixi keçmişimizlə bağlı yaşantıların təqdimatı ilə yanaşı, həm də nəsilərə miras qalacaq böyük örnəkdir. Zənnimcə, kitabda diqqətə çatdırılmış mətləblər bu örnəyin incəliklərinə nəzər salmaq nöqtəyi-nəzərdən də müstəsna önəm daşımaqdadır. Nəşri oxuyan hər bir gəncin mənəvi saflıq aləmindən qidalanacağı, ideya və düşüncə zənginliyindən, əsl ziyalı mövqeyinin prinsiplial ifadə tərzindən zövq alacağı, tanınmış fikir

dühalarımızın həyat və fəaliyyətinə rəğbət bəsləyəcəyi şübhəsizdir. “Sizi deyib gəlmişəm”, deyən “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəzərdə tutduğu bizlərin 1918-ci ildə qurduğumuz dövlət, totalitar sovet quruluşu dönməndə azad söz uğrunda verdiyimiz mücadilə və yekun nəticə olaraq XX əsrdəki ikinci dövlət müstəqilliyinə aparən yolun məşəqqətlərini çiyinlərimizdə daşımağımız həqiqətən də fəxarət duyulacaq yaşantı, misilsiz vətənpərvərlik örnəyidir. Bizlər bunları bacaran nəslin varisləriyik.

Mətbuat Şurası fəaliyyətdə olduğu ötən 11 il ərzində Azərbaycan jurnalistikasının dünəni və bu gününə işıq salan kitab və monoqrafiyaların dərcinə dəstək verib, mövcud istiqamətdəki təşəbbüslərə həssas yanaşıb. Professor Alxan Bayramoğlunun “Azərbaycan jurnalistika məktəbləri” kitabı da bu baxımdan sonuncu olmayacaq. Azərbaycan Mətbuat Şurası və Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondu mövcud istiqamətdəki təşəbbüslərini davam etdirəcək. Əminəm ki, hazırda qarşınızda olan bu nəşrin gətirdiyi ruh yüksəkliyi onun müəllifinə yeni yaradıcılıq zirvələrinin fəthi yolunda böyük stimül verəcək.

Əflatun Amaşov

*Azərbaycan Mətbuat Şurasının sədri,
Əməkdar Jurnalist*

Milli məfkurəmizin “Əkinçi”dən başlayan mərhələlərinə dair

Azərbaycan milli mətbuatı XIX əsrin ortalarından ölkədə meydana çıxan maarifçilik hərəkatının tərkib hissəsi kimi yaranmışdır. Odur ki, bu hərəkatın ictimai-mill, sosial-siyasi, mənəvi-əxlaqi və digər mühüm cəhətləri özünün ideya-estetik əksini bütün milli fəlsəfi tutumu ilə mətbuatımızın səhifələrində tapmışdır. Özü də ictimai fikirdə milli mənlk və istiqlal axtarırları istiqamətində baş verən proseslər getdikcə inkişaf edərək təkmilləşmiş, qarşıya çıxan yeni-yeni vəzifələrin həlli yollarını axtarmış, əldə etdiyi uğurlarla milli mənlk şurumuzun inkişafında, xalqın milli istiqlal uğrunda mübarizəyə səfərbər olaraq dövlət müstəqilliyi qazanmasında mühüm rol oynamışdır. Bu fikri “Əkinçi” qəzetindən üzü bəri bütün mətbuat orqanlarımızın səhifələrində apardığımız müşahidə və araşdırmalar da təsdiq edir.

“Əkinçi” qəzeti öz gəlişi ilə xalqın məişətindən, kənd təsərrüfatı və maldarlıq həyatından tutmuş mədəni, mənəvi həyatının, ictimai şurunun – milli etnik düşüncəsinin bütün sahələrinə və yenilik ruhu ilə aşılannmış insana və bütün canlılara həyat bəxş edən səhər mehi timsallı işıq saçmağa başladı. Həsən bəy Zərdabinin kənd təsərrüfatı və maldarlıqda, habelə bu kimi digər sahələrdə yeni texnoloji vərdişlərin aşılannması istiqamətindəki yazıları xalqın əsrlərdən bəri kristallaşmış şüur və adətlərində, etnik yaddaşında əsrin nəbzini döyündürməyə, bu yolla milli şüurun inkişafına zəmin yaratmağa çalışırdısa, Əhsənül-Qəvaidin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Əsgər ağa Görani, Məhəmmədağlı Əlizadə

Şirvani və başqalarının yazılarında ictimai bədii fikirdə maarifçilik ideyalarının intişar tapıb möhkəmləndirilməsi məqsədi güdüldü. Bunun üçün yeni tipli məktəblərin açılması, onlara müvafiq müəllim kadrlarının hazırlanması, habelə təriqətçiliyin aradan qaldırılması istiqamətində ardıcıl təbliğat aparılırdı. Cəmiyyətdə öz fikirlərinə etibarlı dayaq və tərəfdar qazanmaq, xalqı elm, maarif və tərəqqiyə cəlb etmək niyyəti ilə H.Zərdabi “Əkinçi” səhifələrində insana daha çox hansı elmlər – “Elmül-əbdan”, yoxsa “Elmül-ədyanı” gərəklidir problemi ətrafında mübahisələr açırdı. O yazırdı ki, hər bir problemin həlli fikir mübadiləsində aydınlaşıb üzə çıxır. Ona görə mübahisə və sağlam tənqiddən qaçmaq yox, onun köməyi ilə düzgün yola gəlməyə çalışmaq lazımdır. Həsən bəyin oxu tezliklə hədəfə dəydi. Az sonra insana. onun tərəqqi və inkişafına səmavi elmlərmi kömək edər, dünyəvi elmlərini sualı ətrafında açılan fikir mübadiləsində dövrün qabaqcıl görüşlü adamları, o cümlədən Şeyxülislam da iştirak etdi. Bu müzakirə kimi M.F.Axundzadənin yeni tipli məktəblər, onlara uyğun dərslər kitabları və müəllim kadrların hazırlanması mümkün olub olmaması ətrafında şüurlu şəkildə və vətənpərvər qüvvələri qıcıqlandırıcı ruhda açdığı müzakirə də səmərəsiz ötmədi. Həmin müzakirədə H.Zərdabi, N.Vəzirov, M.Əlizadə-Şirvani, Ə.Görani, S.Ə.Şirvani və başqaları fəal iştirak etdilər. Axırda M.F.Axundzadə özü müzakirəyə yekun vuraraq H.Zərdabiyə bildirdi ki, əgər siz nəzərdə tutduğunuz məktəblərdən birini Bakıda açarsanız, mən həmin tipli elm və maarif ocağından bir necəsini Qafqazın digər guşələrində açmağa söz verirəm...

“Əkinçi” səhifələrində milli və dini əqidə birliyi, türk xalqlarının və tayfalarının dil birliyi, habelə xalqın mənafeyinə xidmət edən yeni ictimai-bədii ruhlu ədəbiyyatın yara-

dılması istiqamətində də qızğın mübarizə aparılırdı. Həsən bəy Zərdabi, Əhsənül-Qəvaid, N.Vəzirov, Ə.Görani, və başqalarının yeni ədəbi prinsiplərə yiyələnməyin vacibliyi istiqamətində ardıcıl çıxışlarına sonradan S.Ə.Şirvani kimi (S.Ə.Şirvani “Əkinçi”nin nəşrini alqışlayan şeir yazsa da, qəzetin ədəbi-ictimai mövqeyini dərk edib mənimsəməkdə ona bir il vaxt lazım olmuşdur.) istedadlı qələm əhli də qoşuldu. Seyd Əzim öz əsərlərində bir tərəfdən köhnə məktəblərin, tədris üsulunun və dərs kitablarının yararsızlığı fikrinə tərəfdar çıxıb “Bəsdə tədrisi Gürbəvü müş”, “Leyli-Məcnun”, “Vəsfi-Badəfüruş”, deyə yeni məzmun və ideya istiqamətli dərslik yazır, digər tərəfdən də mətbuatda maarifçi ruhlu bədii poetik əsərlərlə çıxış edirdi...

Vətənpərvər qüvvələrin xalqın inkişafı və gələcək xoşbəxtliyi uğrunda çalışmaq yangısını N. Vəzirovun “Əkinçi” qəzetində çap etdirdiyi aşağıdakı sətirlərdə bütün qabarıqlığı ilə görmək olur:

“Hərdən tənha oturub fikir edirəm: xudavənda, bizim axırımız necə olacaq? Aqlımız ata-baba ağı, getdiyimiz ata-baba yolu; heç bir dəyişiklik yoxdur. Ata- babamız xoruz və qoç döyüşdürüb, it boğuşdurub, qurşaq tutub, dərviş nağılına qulaq asıb, qızılquş saxlayıb günlərin keçirdib, biz də bu yolu gedirik, tələf olacağıq...”

Düz otuz il sonra – 1906-cı ildə C.Məmmədquluzadə “Sizi deyib gəlmişəm...” deyəndə həmin bu “bir para vacib” əməllərlə məşğul olanları xatırlayaraq bir əlini üstünə – “Əkinçi” qəzetinə uzadıb onun hikmət bulağından su içirdi. Həmin ziyalı-vətəndaşlıq yangısı “Əkinçi”dən sonra fəaliyyət meydanına atılan bütün milli mətbuat orqanlarımızda istisnasız olaraq bu və ya başqa şəkildə özünü göstərir. Belə ki, əkinçilərin yeni tipli məktəb açmaq dərslik və proqram hazırlamaq, təriqətçiliyi aradan qaldır-

maqla dini və milli birliyə nail olmaq və s. barədəki çağırışlarını Səid Ünsizadə həm “Ziya (Ziyayi-Qafqaziyyə)” qəzetində, həm Şamaxıda açdığı “Məclis” məktəbində və Tislişdə sünnü ruhani məclisinin üzvü, sonralar isə Şamaxıda qazi olarkən həyata keçirdiyi maarifçilik tədbirlərində əməli şəkildə davam və inkişaf etdirirdi. O, eyni məktəbdə və sinifdə sünni və şiə uşaqlarının bir yerdə dərslər keçməsinə, qız və sənət məktəblərinin açılmasına, dərslərin tərtibinə və nəşrinə nail oldu. Yüksək vəzifə səlahiyyətindən istifadə edərək S.Ünsizadə yerlərdə məktəb və mədrəsələrin, orada tətbiq edilən təlim üsulları və dərslər kitablarının vəziyyəti ilə tanış olub mövcud problemlərin həlli yolları haqda 1882-ci ildə “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti səhifələrində “Məktəblərimiz və mədrəsələrimiz barəsində bir neçə söz” məqaləsi ilə (yeri gəlmişkən, bu məqalə səhvən S.Ə.Şirvaniyə aid edilərək onun külliyyatına salınıb) çıxış etdi. Burada o, yeni yazılacaq dərslərin özünün “Ziya” mətbəəsində nəşrinə kömək edəcəyinə də boyun oldu. S.Ə.Şirvani “Əkinçi” səhifələrindən başlayan yeni yaradıcılıq istiqamətini “Ziya (Ziyayi-Qafqaziyyə)” səhifələrində daha böyük coşğunluqla davam etdirdi. Müşfiq Şirvani, M.N.Didə və başqa yeni ədəbi imzalar oxuculara təqdim edildi. Eyni zamanda oxucuların xahişini nəzərə alaraq “eşq haqında əsərlər”in dərcini də lazım bilindi.

Nəzərə alsaq ki, “Əkinçi” qəzeti Bakıda çap olunurdu və onu M.F.Axundzadənin dili ilə desək, “mələk xasiyyətli cavan” olan Bakı general-qubernatoru Dmitri Semyonoviç Staroselski himayə edib qəzetin senzorluğunu da öz üzərinə götürməklə “Əkinçi”ni böyük bir təzyiqlə və təqib aparından xilas etmişdi (D.S. Staroselski vəzifə dəyişikliyi ilə əlaqədar Bakını tərk edəndən bir qədər sonra “Əkinçi” nəşrini dayandırmağa məcbur edildi). “Ziya (Ziyayi-

Qafqaziyə)”, sonra isə “Kəşkül”, “Şərqi-Rus”, “Molla Nəsrəddin” Tiflisdə Qafqaz Senzura Komitəsinin lap burunun ucunda və hər an enə biləcək qapazı altında fəaliyyət göstərməyə məcbur idi, onların necə fədakarlıqlarla olmasının məsəqqətlərə dözərək xalqın tərəqqisinə çalışdıqlarını təsəvvür etmək çətin deyil.

“Ziyayi-Qafqaziyə”nin nəşri günlərində Cəlal Ünsizadənin redaktor və nəşirliyi ilə fəaliyyətə başlayan “Kəşkül” jurnalı (sonralar öz nəşrini qəzet kimi davam etdirdi.) öz səhifələrində elm və ədəbiyyat məsələlərinə, mədəniyyət və mənəvi-əxlaqi tərbiyə problemlərinə daha geniş yer verdi. Burada tərcümə yolu ilə klassik Şərq və Qərb ədəbiyyatının nümunələri, ədəbi-tarixi şəxsiyyətləri, qabaqcıl dünya ictimaiyyətinin həmin irsə və şəxsiyyətlərə bəslədikləri qədirşünaslıq haqqında yazılar oxuculara çatdırıldı. “Kəşkül” bu yolla Azərbaycan oxucusunu dünyaya inteqrasiya etməyə, Şərqi və qərb dünyasının elm və ictimai-bədii sərvətindən bəhrələndirməyə çalışırdı. “Kəşkül” tərcümə ədəbiyyatına, ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbi tənqidin inkişafına da əhəmiyyətli təkan verdi. Həm “Ziyayi-Qafqaziyə”, həm də “Kəşkül” M.F.Axundzadənin yeni əlifba layihəsinin cücməsi üçün əlindən gələni etdi. XX əsrin ilk illərində isə həm də poliqlot dilçi alim olan Məhəmməd ağa Şahtaxtılı “Şərqi-Rus” qəzeti səhifələrində “Məhəmməd ağa xətti” adı altında özünün əlifba layihəsini hissə – hissə oxucuların geniş əks-səda doğuran müzakirəsinə verdi. Eyni zamanda “Şərqi-Rus”u həmin layihədəki əlifba ilə nəşr etdi.

“Şərqi-rus” elə bir şəraitdə çıxırdı ki, bu dövrdə artıq cəmiyyətdə mədəni-elmi tərəqqi həm də ictimai-siyasi məzmun kəsb etməyə başlamışdı. Çünki ölkədə irticanın hücumlarına baxmayaraq, XIX əsrin axırlarına və XX əsrin əvvəllərinə doğru siyasi dərnəklər daha aydın proqram və

məramnaməyə malik siyasi partiyalara çevrilməyə başlamışdı. Cəmiyyət Rus-Yapon müharibəsi və 1905-ci il inqilabı ərəfəsində bu ab-hava ilə nəfəs alırdı. Odur ki, Bakıda “Kaspi”, Tiflisdə isə “Şərqi-Rus” qəzeti səhifələrində daha geniş məzmunlu və siyasi-fəlsəfi tutumlu, milli ruhlu problemlər ətrafında qızgın müzakirələr gedir, xalqın mədəni tərəqqisi ilə yanaşı, özünün milli müqəddəratı uğrunda mübarizəyə səfərbər etməyə ardıcıl təşəbbüslər göstərilir, vəzifə və istiqamətlər müəyyənləşdirilirdi.

“Həyat” qəzeti belə bir məsul dövrdə ümumtürk birliyi və ümumislam əxlaqı zəminində Avropa və dünya düşüncəsinə sahib olmaqla milli mücadilənin romantik şirinliyini xalq düşüncəsinə və qəlbinə yeritməyə çalışırdı. Əli bəy Hüseynzadə öz vətəndaşlıq məqsədlərini “Füyuzat” jurnalının səhifələrində daha qətiyyətli elmi-fəlsəfi və milli-bəşəri bir konsepsiya şəklində davam etdirib “türkləşmək, İslamlaşmaq, müasirləşmək” formülünü hazırladı. Əhməd bəy Ağayev “İrşad” qəzeti, sonralar isə “Tərəqqi” səhifələrində həmin milli məfkurənin daha çox ideya-siyasi məzmun tərəfini inkişaf etdirib formalaşdırmağa çalışdı. Bu mətbuat orqanları (“Həyat” və “İrşad”) öz səhifələrində erməni xisləti və soyqırım tənlükəsi haqda həyəcan təbili də çaldı.

Belə bir siyasi-ideoloji gərginliklər mühitində Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə mövcud gərginliyi xalq yumoru və gülüşü ilə zənginləşdirdi. Ona yeni bir ab-hava gətirərək xalqın nəsihət və təbliğatdan bezikmiş qulaqlarına bir “yumor sərinliyi”, “gülüş tərənəsi” gətirdi. Bununla həm millətlərin yeni və xalq ruhuna daha yaxın, özü də əlverişli üsulla bəyan edilib çatdırılaraq fikrin təsir qüvvəsinin qat-qat artırılmasına nail oldu, həm də Azərbaycan satirik jurnalistikasının əsasını qoydu və bu

tipli bir çox mətbuat orqanının – “Bəhlul”, “Zənbur”. “Mirat”, “Məzəli”, “Lək lək”, “Babayi Əmir”, “Kirpi” və s. meydana çıxmasına səbəb oldu...

Haşım bəy Vəzirov öz nəşrlərində – “Tazə həyat”, “İttifaq”. “Səda” və s. daha çox islam əxlaqı ilə milli siyasi şüuru qovuşduraraq onu milli mübarizə məfkurəsi səviyyəsinə qaldırmağa çalışdı. Çünki o, xristian dünyasının öz dini baxış və inanclarını dünya xristianlarının əlbir fəaliyyət və etno-siyasi vahidlik proqramı kimi formalaşdırıb dindaşlarının ruhuna necə hopduraraq bundan məharətlə bəhrələnməkdə olduğunu görürdü. Ona görə də Haşım bəy islam əxlaq və düşüncəsini müsəlman dünyasının, o cümlədən Azərbaycan xalqının milli və siyasət fəaliyyət konsepsiyasının əsasında görməyə, bununla da şərqə yönələn xristianlığın qarşısına ümummüsəlman birliyi və siyasi-ideoloji müqavimət konsepsiyası ilə çıxmağa çalışırdı.

XX əsrin əvvəllərində yenidən müzakirə obyektinə çevrilən “Bizə hansı elmlər lazımdır?” probleminin müzakirəsi zamanı islam əxlaqı və düşüncəsinin zəruriliyi də döndönə etiraf edilmişdi. Bütün bu müzakirələr və H.Vəzirovun vətəndaşlıq cidd-cəhdləri İslam əxlaq və düşüncəsinin milli siyasi və ümumislam ideologiyasının əlbir fəaliyyət konsepsiyasını yaradıb onun əsasını qoymağa müvəffəq olmasa da, islam əxlaq və düşüncəsinin milli məənəviyyatımızda və dövlətçilik görüşlərində özünə yer tutmasında öz işini gördü. Bu işdə Axund Yusif Ziya Talibzadə, Əbuturab Axundov, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Ə.Ağayev və b. xadimlər də qeyd edilməlidir.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və günlərində “İqbal”, “Hilal”, “İqdam”, “Dirilik”, “Açıq söz” kimi mətbuat orqanlarının səhifələrində milli mədəni muxtariyyət tələbinin siyasi müstəqillik uğrunda mübarizə əzmi ilə

əvəz edilməsi mərhələsi başa çatdırıldı. Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, H.Vəzirov, Seyid Hüseyin, M.B.Məhəmmədzadə Ü.Hacıbəyov, Ə.Müznib. N.Yusifbəyli, H.Ağayev, Y.V.Çəmənzəminli və b. tərəfindən başa çatdırıldı. Eyni zamanda “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb”, “Əfkari-Mütəlimin”, “Övraqi-Nəfisə” və digər nəşrlər gənc nəslin yeni ruhda təlim-tərbiyəsində özgün rol oynadı. “Azərbaycan”, “Bəsirət”, “İstiqlal”, və digər mətbuat orqanları milli dövlətçiliyimizin təntənəsini tərənnüm və qorunmasını təbliğ etdi. Sovetlər dövründə bir qədər alt qatda davam etməyə məcbur olan həmin fikir, məfkurə axını ikinci dövlət müstəqilliyi ərəfəsində təlatümə gəldi... Bütün hallarda isə bu mətbuat orqanlarının və milli məfkurə mərhələlərinin hər birində “Əkinçi”dən bir tam, bir duz göründü və bu gün də görünməkdədir.

“Əkinçi” jurnalistika məktəbi

Elmi ədəbiyyatda birmənalı şəkildə qəbul olunduğu kimi, “Əkinçi” qəzetinin əsas ideya xəttini maarifçilik, maarifçi ictimai-ədəbi düşüncə təşkil edirdi. Çünki onun meydana çıxdığı dövrdə – XIX əsrin sonlarına doğru maarifçilik hərəkatı Rusiya ictimai fikrində çox böyük çəkiyə malik idi; xalqın qabaqcıl görüşlü nümayəndələri tərəqqi və inkişafın əsasında elm və maarifin, açıq və aydın, məqsədyönlü düşüncənin durduğunu dərk etdiyi üçün öz fəaliyyətlərini bu məzmun və istiqamətdə qurmağa çalışırdılar. Xalqın gözünü açıb ona öz xeyir-şərini, hüquq və vəzifələrini, dost-düşməni başa salmaq üçün birinci növbədə onu savadlandırmaq, yeni texnoloji vərdişlərə alışdırmaq, aydın, işıqlı düşüncə ilə dünyanın hər an yeniləşən, dəyişən inkişaf ritminə uyğun həyat sürməyə hazırlamaq lazım idi. Bütün bunlar isə bədii-publisistik sözün, təbliğat və təşviqatın, yeni məzmunla təlim-tərbiyənin və sairin gücü, ardıcıl və sistemli fəaliyyəti ilə tikiş tuta bilər. Odur ki, Həsən bəy Zərdabi bu ictimai-mədəni fəaliyyət əqidəsində olan digər həmkarlarını qabaqlayaraq, “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə çalışdı və buna icazə ala bildi. Qəzetin elə 22 iyul 1875-ci il tarixli ilk nömrəsində oxuculara müraciətlə yazırdı: “...Dünya bir şeydir ki, həmişə dövrən edir və insan bu tövr dünyanın gərdisinə görə gərək habelə öz rəftarını da dəyişdirsin, necə ki, məsələn deyərək zəmanə dəyişilməyi əlbəttə hər anlayan kəsə məlumdur və bu tövr zəmanənin dəyişilməyi bizim ilə deyil, həmçinin biz qadir deyilik ki, zəmanəni dəyişilməkdən saxlayaq. Ol kəslər ki, həmişə

bizə etibar edib bizim sözlərimizə əməl ediblər, zəmanə dəyişilməyinə görə gün-gündən tərəqqi edib irəli gedirlər”.

“Əkinçi” öz oxucularını dünyada gedən hər cür sosial-iqtisadi, ideya-mənəvi və ideya-siyasi proseslərdən hali etməyə, bununla onları səfərbər olmağa çalışaraq yazırdı: “Bizim vilayətimizdə hər kəs dad edir ki, zəmanəmizdə xeyir və bərəkət qalmayıb və keçən zamanı yada salıb baya-tı çağırır: Keçən günə gün çatmaz, calasan günü günə...” Sonra qəzet bu uyğunsuzluq və ziddiyyətlərin səbəbləri və ondan çıxış yolunun olub-olmaması barədə fikir yürüdərək sözü belə davam edir:

“...Dünyada insanın qədəri artdıqca zəhmət artır və zəhmət çəkənlər yaxşı zindəganlıq edib ləzzət edirlər. Amma az zəhmət çəkənin zindəganı yaman və ləzzəti az olur. Və bir də xoşgüzeranlıq və ləzzət çölə tökülməyib ki, hər kəs axtarıb tapsın. Onları tapmaq üçün gərək dövlət qazanasan. Dövlət qazanmaq istəyən kəs gərək zəhmət çəkib səy və guşış etsin ki, dövlət qeyri kəslərin əlindən omun əlinə gəlsin, çünki belə səy və guşışı bir kəs edir ki, ona zindəganlıq etmək və ləzzət çəkmək müyəssər olsun, ona binaən belə səy və guşış özü bir cəngdir ki, onun adına zindəganlıq cəngi deyirlər”.

H.Zərdabinin qəti qənaətinə görə, dünyada hər kəs belə cəng, yəni dolanışıq, xoş güzəran uğrunda mübarizə aparır, insanların sayının artmasına uyğun olaraq bu mübarizə getdikcə kəskinləşir və yaşayış üçün gərginlik artır. Axı, yer kürəsi nəinki böyüyür, əksinə təsərrüfat sahələri yaşayış və digər obyektlərin altında qalıb azalır. Bu da qarşıya bütün sahələrdə istehsal texnologiyalarının təkmilləşdirilib, onların səmərəliliyinin artırılması zərurətini çıxarır. Qəzet yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu isə ağıl və biliyin inkişaf etdirilməsində görür. Odur ki, məsələnin həlli yolu haqda fikrini belə əsaslandırır:

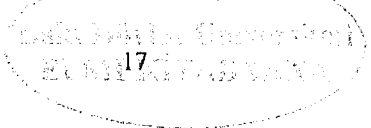
26.1986

“Zikir olan zindəganlıq çəngində tufəng və xəncər işləməz, güc və rəşidlik də iş görməz. Onun əsbabı ancaq ağıldır və ağıl bir şeydir ki, işləndikcə tərəqqi edər, yəni elm təhsil etdikcə ağıl da artar... Bizim zəmanəmiz dəyişilib, biz elm sahiblərinə rast gəlmişik. Bizim ilə zindəganlıq çəngi edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona binaən görə biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq çəngində qalib olmasaq da, onların bərabərində dayanıb duraq, yoxsa dövlət və xoşgüzəranlıq onların əlinə keçəcəkdir və bizlər mürur ilə zindəganlıq çəngində məğlub olub tələf olacayıq. Pəs, bayatı çağırıb zəmanədən şikayət edən, sənin bayatından nə hasil? Səy et, zəhmət çək, elm təhsil elə ki, dövlət qazanıb xoşgüzəran olasan”. (“Əkinçi” qəzeti, 20.09.1875, N 5).

Qəzet əlindən iş gəlməyən bəzi tənbellərin öz bacarıqsızlıqlarını ört-basdır etmək üçün hazırda dövlət və hökumət idarələrində, habelə həyatda küt və qabiliyyətsiz adamların da olduğu və onların xoş gün-güzəran keçirmələri haqda olan arqumentlərinə cavab olaraq bildirdi ki, keçmişdə həmin adamların ata-babaları özlərindən axmaqlara rast gələrək dövlət sahibi olmuşlar, indi də onların övladları hələlik həmin dövlət və sərvətin bəhrəsindən faydalanırlar. Odur ki, zindəganlıq çəngində qalib gəlməyin yollarını ağıl və elmi ilə mənimsəməyi bacaran kəslər tədricən bu vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişə bilərlər. Daha şikayət və giley ilə kar aşmaz.

“Əkinçi” bu fikri 5 oktyabr 1975-ci il tarixli 6-cı nömrəsində Heydəri imzalı müəllifin məktubunda bir qədər başqa şəkildə belə ifadə edirdi:

“Nüri-mərifət dünyanı tutub, heç insaf deyil ki, adam vaxtını keçirib bu ayayei-şərifin məzmunundan göz örtün: həll yəstəvi əlləzinə vələmun zəlləzinə la yələmun (bilən ilə bilməyən bərabər olurmu?). Fursət əldən verib öz

qövm və əqrəbasın mərifət və sənət feyzindən qoyan şəxs onların bədbəxtliyinə bais olub və zülmi-fahiş onların haqqında edəcəkdir”.

Gətirdiyimiz misallardan da görünür ki, “Əkinçi” qəzetinin əsas məqsədi xalqımızı yeni elmi düşüncə və texnoloji vərdişlərə uyğun olaraq maarifləndirmək, həyat və məişətin bütün sahələrində onu digər xalqlarla yanaşı addımlamağa səfərbər etmək olmuşdur. Bunun üçün südün saxlanması, qatığın çalınması, pendirin hazırlanmasından tutmuş yer şumlanması, taxıl səpini və biçini, yun, gön və dəri emalı, bağ salınmasından tutmuş insanın qidalanması, gigiyenik qaydalara əməl edilməsi və s. kimi məsələlərə diqqət yetirilir və həmin sahələrdə yeni texnoloji üsulların tətbiqi üçün konkret izahat və məsləhət işləri aparılırdı. Çünki əkinçilər başa düşürdülər ki, maariflənmək təkcə kitab oxuyub mövcud bilikləri əzbərləmək demək deyil, maariflənmək sözün geniş mənasında məişət, iqtisadiyyat, mədəniyyət və digər sahələrdə daima yeni elmi-texniki bilik, davranış və vərdişlərə yiyələnib onlardan xoşgüzeranlıq üçün faydalanmağı bacarmaqdır. Gizli deyil ki, xırda məişət detallarından tutmuş ən iri kəşflərədək – hər hansı yeniliklə qurulan “ünsiyyət”, yəni onların mənimsənilməsi prosesi şüurda yeni düşüncə və davranış impulsları oyadır ki, bu da yeni elmi, texnoloji və mədəni normaların formalaşması üçün stimula çevrilir. Ona görə də əkinçilər ilk baxışda jurnalistika üçün əhəmiyyətsiz görünən, əslində isə onun ictimai şüuru formalaşdırmaq funksiyasını təmin etməkdə özgün rolu olan həyat və məişət detallarına onlarla davranış normalarının təkmilləşdirilməsi yolu ilə də xalqın ağıl və zəkasını nurlandıрмаğa, onun gələcək zindəganlıq çəngində qələbəsinin təmininə özül daşları qoymağa çalışırdılar. Eyni zamanda bütün bu işləri birtərəfli şəkildə görməyib gənc nəslin yeni təlim metodları əsasında təhsil alması

məsələsini irəli sürüdürlər. Qəzetin 4 noyabr 1875-ci il tarixli 8-ci nömrəsində təəssüf və yanğı ilə göstərilirdi ki, bizdə, Bakıda olan gimnaziyalarda oxuyan şagirdlərin milli tərkib nisbəti rus, erməni və qeyri xalqların tərəfindədir, yəni azərbaycanlı uşaqların sayı çox azdır. Halbuki, azərbaycanlıların sayı burada həm ayrı-ayrılıqda, həm də bütövlükdə götürdükdə həmin xalqların nümayəndələrinin sayından çox çoxdur. Bu kədərli statistikamı rəqəmlərin dili ilə oxucuya çatdıran qəzet (Həsən bəy Zərdabi) üzünü soydaşlarına tutub deyirdi:

“Belə olan surətdə biz müsəlmanlar elm təhsil etməkdən, yəni zindəganlıq cənginin əsasını ələ götürməkdən qaçmaqlığa görə ol cəngdə məğlub olub mürur ilə tələf olacayıq.

Necə tələf olmayaq ki, bizim qonşular bizlərdən bizə əlli artıq elm təhsil etməyə səy edirlər, yəni zindəganlıq cəngində onların birisi əlli müsəlmana bərabərdir. Onların birisi qazandığı dövləti əlli müsəlman qazanır. Ölbəttə, bu səbəblərə bizim ac qarnımıza ağrı, üryan bədənimizə soyuq dəyib bizləri tələf edəcəkdir”.

Qəzet bu acınacaqlı və puç milli taledən qurtarmağın yolunu milli həmrəyliklə elmi bilik qazanmağa təşviqə görə oxucularına belə bir çağırışla sözünü yekunlaşdırdı:

“Ey müsəlmanlar, heç mürüvvətdirmi ki, tamam dünya bizim qonşularımız ilə belə elm təhsil etməyə səy etsinlər ki, zindəganlıq cəngində düşməne fəiq gəlsinlər, amma bizlər Allahdan buyruq, ağızıma quyruq deyib duraq? Ey müsəlmanların millət təəssübü çəkən kəsləri, bir açın gözü-nüzü, dünyaya tamaşa edin... Xoşa ol kəslərə ki, kim bilir, kim qazana, kim yeyə, əbləh odur dünya üçün qəm yeyə deyib gələcəkdən bixəbər olub onun qəmini çəkmirlər”.

Qeyd edək ki, problemin qaldırılaraq işıqlandırılmasında “Əkinçi”nin istifadə etdiyi bu müqayisə metodu digər başqa üsul və prinsiplərlə yanaşı sonrakı mətbuat orqanla-

rımız tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Milli ətəlat və cəhalətə, tərziqətçiliyə və xurafata, mütiliyə və kölə psixologiyasına, milli laqeydlik və təkəbbürlük kimi nöqsanlara qarşı mübarizə və “zindəganlıq cənginin” bütün sirləri-nə yiyələnməyin təbliği. “Əkinçi”nin xələflərinin səhifələrindən və fəaliyyət proqramlarının mərkəzindən qırmızı xətlə keçir. Bu, həm də onunla əlaqədar idi ki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “Əkinçi” qəzeti ölkədə ictimai-mədəni düşüncədə əmələ gələn maarifçilik hərəkatının meyvələrindən biri kimi yetişmişdi. Odur ki, qəzetdə qaldırılan tərəqqi edib qeyri millətlərlə ayaqlaşa bilmək üçün bizə hansı – dini, yoxsa dünyəvi elmlər lazımdır? Bu elmləri kimlər və necə, hansı dərsləklərlə, hansı məktəblərdə tədris edəcəklər? Problemin həlli üçün nə kimi işlər görülməlidir? Həmin işdə bədii sözün öhdəsinə düşən nədir və bütün bu vəzifələri həyata keçirmək üçün şairlərimiz, ədəbiyyat zamanının tələbinə necə uyğunlaşmalıdır? Ədəbi-bədii düşüncədə və yaradıcılıqda nə kimi islahatlar aparılmalıdır ki, xalq ondan bir fayda görsün? ...Milli təəssüb hissənin formalaşaraq milli özünüdərkə və milli mənlək şüurunun yaranmasına təkan verə bilməsi yolunda bədii ədəbiyyatın daşdığı məsuliyyət və vəzifələr necə ifadə edilib həyata keçirilməlidir? Tərziqətçiliyin, baş çapma, zəncir döymənin, xurafatın, həcvguluq, mədhhiyyəçilik və epiqonçuluğun ictimai və ədəbi fikirdən birdəfəlik çıxarılmasının yollarının tapılması və gedilməsi prinsipləri və s. problemlər, suallar və axtarışlar “Əkinçi”dən sonra XX əsrin ilk onilliklərində də milli ictimai düşüncəmizi məşğul edib mətbuatımızda öz əksini geniş şəkildə tapmışdır.

“Əkinçi”dən sonra nəşr edilən “Ziya (Ziyayi-Qafqasiyyə)” (1879-1884) qəzetində də onun ideya və əhəmələri davam və inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, əgər “Əkinçi” qəzeti yeni tipli məktəblərin açılması və onlara uyğun dər-